

Гуманітарна і політична безпека держави

УДК 329 (477)

Нагірний Володимир Миколайович

*кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник
відділу політичної системи центру внутрішньополітичних досліджень
Національний інститут стратегічних досліджень*

Nahirnyi Volodymyr

*Candidate of Political Sciences, Leading Researcher of the
Political System Department of the Center for Internal Policy Studies
National Institute for Strategic Studies*

ORCID: 0000-0003-2674-8319

**РЕГІОНАЛЬНІ ГРУПИ ВПЛИВУ ТА ПОЛІТИЗАЦІЯ ЛОКАЛЬНИХ
ІДЕНТИЧНОСТЕЙ: РИЗИКИ І МОЖЛИВОСТІ
REGIONAL INFLUENCE GROUPS AND POLITICIZATION OF
LOCAL IDENTITIES: RISKS AND OPPORTUNITIES**

***Анотація.** У статті аналізується політизація локальних ідентичностей в регіонах України внаслідок активності регіональних груп впливу. Такі групи сформувались у середовищі місцевих еліт у період між 2014 та 2020 рр. Їх формування стало одним з наслідків реформи децентралізації, яка сприяла зміні стратегій розвитку локальних еліт. Розширення повноважень самоврядування стимулювало локальні еліти до відмови від стратегій, що передбачали кінцевою метою вихід на національний політичний чи управлінський рівень. Вони поступово почали зосереджуватись на локальному порядку денному. У свою чергу, це призвело до того, що регіональні групи впливу у політичному процесі стали виразниками інтересів не тільки елітних середовищ, а й великих соціальних груп регіонів. Це обумовило політизацію локальних ідентичностей.*

У виборах до органів місцевого самоврядування 2015 та 2020 рр. взяли активну участь локальні політичні проекти. У ході кампаній позначились контури формування образів майбутнього регіонів, зросла апеляція до тематики регіонального патріотизму.

Процес політизації локальних ідентичностей у 2014-2022 рр. відбувався у неконфліктній формі. А зростання низової політичної активності сприяло модернізації країни за західним зразком і стало фактором стійкості громад після початку повномасштабного російського вторгнення.

Після відновлення політичного процесу в Україні слід очікувати подальшого розвитку процесу політизації локальних ідентичностей. Спрямованість цього процесу буде залежати від того, наскільки якісною та продуктивною буде дискусія щодо завершення реформи децентралізації. Головні теми дискусії – внесення змін до Конституції та повноваження інституту префектури.

Важливою умовою уникнення сценарію політизації локальних ідентичностей за конфліктним сценарієм є блокування зовнішніх маніпулятивних впливів на суспільно-політичні процеси в регіонах України.

Ключові слова: *регіональні групи впливу, локальна ідентичність, політизація, самоврядування, децентралізація.*

Summary. *The article analyzes the politicization of local identities in the regions of Ukraine as a result of the regional influence groups activities. Such groups were formed among local elites in the period between 2014 and 2020. Their formation became one of the consequences of the decentralization reform, which contributed to a change in the development strategies of local elites. Extension of self-government powers stimulated local elites to abandon strategies which provided for the final goal of reaching the national political or managerial level. They began to focus on the local agenda. In turn, the regional influence*

groups in the political process became spokesmen of the interests of not only elite circles, but also large social groups of the regions. This led to the politicization of local identities.

Local political projects took an active part in the municipal elections of 2015 and 2020. During the campaigns, the contours the image of the future of regions were marked.

The process of politicization of local identities in 2014-2022 takes place in a non-conflict form. And the growth of low political activity contributed to the modernization of the country according to the Western model and became a factor in the stability of the community after the beginning of the full-scale Russian invasion.

In perspective, further development of the process of politicizing local identities should be expected. The main topics of discussion are amendments to the Constitution and the powers of the prefecture institute.

An important condition for avoiding the scenario of politicization of local identities in a conflict scenario is the blocking of external manipulative influences on the social and political processes in the regions of Ukraine.

Key words: *regional influence groups, local identity, politicization, governance, decentralization.*

Постановка проблеми. Реформа децентралізації обумовила суттєві зміни у політичному житті регіонів. На рівні областей, районів, великих міст виникли регіональні групи впливу (РГВ) – нові політичні суб’єкти, які претендують на представництво інтересів не лише місцевих еліт, але й громад.

Після двох кампаній виборів до органів місцевого самоврядування (2015 та 2020 рр.), в регіонах України РГВ почали відігравати провідну роль у політичному житті [10]. Локальний порядок денний з деяких проблем для багатьох регіонів став більш актуальним, ніж національний. Це призвело до

трансформації локальних ідентичностей, зростання значення місцевих самоідентифікацій. Ці процеси були обірвані війною. В боротьбі з російською агресією на перший план вийшли загальнонаціональні маркери ідентичності.

Локалізація політичних процесів має об'єктивну природу. Вона є прямим наслідком реформи децентралізації. Типологічно подібні процеси відбуваються у більшості сучасних західних суспільств. Зростання політичної активності в регіонах сприяє розширенню участі громадян в урядуванні, збільшенню їх впливу на ухвалення управлінських рішень місцевою владою, дозволяє ефективніше розкривати потенціал людського розвитку та розвитку громад, прискорити відбудову та модернізацію України.

Разом з тим, формування РГВ і політизація локальних ідентичностей, так само об'єктивно, є фактором ризику з точки зору національної безпеки. Адже потенційно може сприяти появі сепаратистських ідей та рухів. Регіональну ідентичність використовують і можуть використовувати у майбутньому зовнішні сили.

Вивчення динаміки політичних процесів у регіонах, впливу РГВ на цю динаміку, напрямків розвитку локальних ідентичностей дозволяє з'ясувати потенціал ризиків сепаратизму та розробити ефективні інструменти захисту національної безпеки. А також – виокремити елементи, які сприяють зміцненню єдності країни, її стійкості перед внутрішніми та зовнішніми загрозами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема регіонального політичного розвитку в науковій літературі останніх десятиліть представлена досить широко. Як на національному, так і на регіональному рівні ведуться ґрунтовні дослідження таких явищ, як регіональні еліти [2; 6; 18; 19], регіональні політичні режими [5; 23]. Великий внесок у вивчення політичних процесів у регіонах країни роблять науковці Інституту

політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України [17], Національного інституту стратегічних досліджень [4; 13]. Значний масив матеріалів, як розширюють емпіричну базу, пропонують нові оцінки публікують недержавні, незалежні та громадські аналітичні організації. Зокрема, Український інститут майбутнього запропонував визначення «регіональні групи впливу» [10]. Вивчення діяльності РГВ дозволяє розширити розуміння місцевих суспільно-політичних процесів в Україні, їх спрямованість та впливи на локальні спільноти. У тому числі – в питаннях трансформації локальних ідентичностей.

Всебічне дослідження локальних (місцевих, територіальних, регіональних) ідентичностей, їх місця та ролі в індивідуальній та соціальній самоідентифікації активно ведеться в сучасній світовій науці [7]. В українській політології питання локальних ідентичностей піднімали Л. Нагорна [11], М. Суслов [21], М. Рубчак [20], інші дослідники.

Після початку реформи децентралізації, помітно активізувалось системне вивчення проблематики локальних (місцевих, територіальних) ідентичностей. Як у науковому середовищі [9], так і в громадському секторі. Зокрема, до практичних аспектів проблеми звертаються аналітики «Інституту громадянського суспільства» [8; 22]. Набула поширення кооперація між науковою спільнотою та громадськістю.

Цілі та завдання статті. *Мета статті* – вивчення особливостей апеляції РГВ до проблематики локальної ідентичності. *Завдання* – визначення факторів ризику з точки зору гуманітарної і політичної безпеки, простору можливостей використання локального потенціалу в модернізації країни, прогноз щодо напрямків регіонального розвитку після відновлення політичного процесу в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. В період від початку активного впровадження реформи децентралізації у 2014 р. до місцевих виборів 2020 р. почався процес політичного реструктурування.

Ключова трансформація – РГВ стали виразниками інтересів не тільки локальних еліт, а й великих суспільних груп регіонів. Фактично, РГВ перехопили у національного політикуму функцію укладання неформального «суспільного договору» між елітами та суспільством. Отримавши значно більші повноваження після початку реформи децентралізації, регіональні еліти отримали й можливості для предметного діалогу з суспільством. Якщо національні виборчі кампанії 2014 і 2019 р. (президентські та парламентські) були конкуренцією ідей та образів, то під час місцевих кампаній 2015 та 2020 рр. йшлося про конкретні проекти модернізації громад. При цьому регіональним елітам, у більшості випадків, вдалось запропонувати прийнятні для населення варіанти «угоди». Вибори 2020 р. показали, що в більшості регіонів на рівні областей та великих міст владу зберегли ті самі РГВ, які прийшли до влади в 2014 р. (навіть, якщо змінювалась партійно-політична структура рад) [10]. У той же час, на національному рівні в 2019 р. відбулось масштабне «персональне перезавантаження» влади.

Друга важлива зміна – переорієнтація стратегічного планування РГВ з національного рівня на локальний. Об'єднання за регіональною ознакою – традиційна форма кооперації еліт в українській політичній практиці. Втім, до 2014 р. метою таких об'єднань був вихід на національний рівень. Саме аби отримати ресурси для підйому «соціальним ліфтом», локальні колективні гравці прагнули встановити контроль над економічною базою регіонів та адміністративними позиціями. Кілька регіональних груп повною мірою або частково досягали такої мети (еліти Дніпропетровщини, «галичани», «донецькі», «вінницькі»). Однак, починаючи з середини 2010-х рр., групам регіональних еліт стало значно важче реалізувати курс на здобуття посад та політичних позицій у столиці. Запроваджена в 2006 р. виборча система «закритих списків» різко знизила попит партійних верхівок на кадри з регіонів. А посилення великих загальноукраїнських політико-

економічних груп («олігархій») зробило регіональні групи неконкурентними на національному рівні. Як наслідок – регіональні еліти почали вибудовувати стратегії розвитку «без Києва», орієнтуючись на регіони активності. Остаточо цей курс було закріплено після значного розширення повноважень органів самоврядування. Позиції у місцевій владі стали значно привабливішими для амбітних локальних гравців.

Ці зміни визначили політичну трансформацію регіональних груп еліт. Якщо до реформи децентралізації вони претендували на те, щоб бути лише *представниками* інтересів адміністративно-територіальних одиниць (у тому вигляді, в якому їх розуміли еліти), то в нових умовах йшлося вже про амбіцію бути *виразниками* позицій великих територіальних спільнот.

Як наслідок, зріс запит на двосторонню комунікацію між об'єднаннями еліт та громадами. Саме безпосередні виборці, а не «центр», стають ключовою цільовою аудиторією для регіональних об'єднань еліт. Це обумовлює їх трансформацію в РГВ – новий феномен локальної політики. РГВ, залишаючись за формою нестійкими об'єднаннями еліт без чіткої структури, по суті стають провідними силами в локальних політичних просторах.

Переорієнтація основних політичних та комунікаційних зусиль РГВ на локальний рівень обумовила посилення їх апеляції не тільки до місцевого порядку денного, а й до маркерів, які в той чи інший спосіб вирізняють регіон. Місцеві вибори 2015 та 2020 р. характеризувались помітною політизацією локальних ідентичностей у більшості регіонів країни.

Головними особливостями апеляції РГВ до проблематики локальних ідентичностей, притаманними для більшості регіонів, стали:

1) Створення та участь у виборах локальних політичних партій

В Україні законодавчо не передбачене існування регіональних партій. Тому партії, які мають у назві виразну локалізацію (Всеукраїнське об'єднання «Чоркащани», «Партія вінничан», «Патріоти Волині»,

«Миколаївці», «Херсонці» та інші) формально зареєстровані, як всеукраїнські [1]. Ще один спосіб локалізації політичного бренду – присутність у назві партії прізвища відомого локального політика («Команда Андрія Балогі», «Єдність Олександра Омельченка», «Команда Ігоря Сапожка – «Єдність», «Партія Антона Яценка» та інші). Також зафіксовані випадки розвитку локальних брендів, які мають нейтральну для регіону назву, але чітко асоціюються з активністю в конкретному регіоні чи місті («Бджола» – Кам'янське Дніпропетровської області, «Довіряй ділам» – Одеса і Одеська область). Крім того, на виборах 2020 р. виразно локалізували активність такі загальноукраїнські політичні сили, як УДАР та «Свобода». Загалом же, у місцевих виборах 2015 року взяли участь 39 партій, що мали виразні ознаки локальних. У виборах 2020 року – 71 партія [10, с. 30].

Ці партії під час кампанії позиціювали себе у якості виразників інтересів локальних громад. Головне повідомлення для виборців, яке закладалось у назви партійних проєктів, програмні документи, агітаційні матеріали, виступи лідерів – «інтереси регіону в органах самоврядування мають представляти місцеві політичні сили».

2) Комунікація на тему локальних образів майбутнього

На думку А. Ткачука та Н. Наталенко, локальна ідентичність «з одного боку, є досить стійкою, але з другого – зараз знаходиться в періоді значних трансформацій» [22, с. 8]. А ключовим фактором успіху децентралізації є поява й утвердження «нової позитивної ідентичності територіальної громади як основного суб'єкта (єдиного соціального організму), зацікавленого та спроможного взяти відповідальність за власний розвиток» [22, с. 26].

Так само, можна стверджувати, що сильна громада, яка усвідомлює свою суб'єктність, є оптимальною соціальною базою для регіональної групи впливу, якщо ця група претендує на успішну роботу в регіоні активності.

Саме тому активність РГВ стала одним з найбільш дієвих факторів трансформації локальних ідентичностей. Ця трансформація відбувалась шляхом пошуку спільного для більшості активних представників громади образу майбутнього.

В переважній більшості випадків, передвиборні програми учасників кампаній 2015 та 2020 рр. були мінімально конкретними і навіть поверхневими [3]. Але в їх публічній комунікації були представлені ідеї підвищення рівня життя за рахунок власного потенціалу регіону, міста, громади.

Тобто, РГВ, у переважній більшості, формували образ майбутнього громад як самодостатніх локальних спільнот, об'єднаних спільним уявленням про шляхи та мету саморозвитку.

3) Розвиток та підвищення локального патріотизму

Апеляція до локального патріотизму в період після 2014 року стала звичним явищем для регіональної політики. Втім, не можна сказати, що РГВ розглядали локальний патріотизм в якості альтернативи патріотизму громадянському та загальнонаціональному. Цьому сприяли кілька факторів.

По-перше, соціологічні дослідження фіксують домінування громадянської ідентифікації. Так, починаючи з 2014 р., згідно з даними Київського міжнародного інституту соціології, громадянами України стабільно вважають себе понад 50% опитаних. При цьому піки громадянської ідентифікації припадають на 2014 р. (64,4%) та 2022 р. (84,6%) [14].

По-друге, РГВ зробили висновки з досвіду еліт Донбасу, чії зусилля з інформаційного «капсулювання» регіону, протиставлення його «центру», використання зовнішніх ідеологічних та пропагандистських конструктів [12] призвели до появи сепаратистських настроїв, якими скористалась РФ, окупувавши в 2014 р. частини Донецької і Луганської областей. Як наслідок, локальні еліти Донбасу втратили суспільну та економічну базу, що

дозволяла їм бути одним з найбільш впливових регіональних середовищ в Україні.

По-третє, внаслідок реформи децентралізації регіони отримали ресурси, достатні для втілення масштабних проектів. В тому числі – інфраструктурних. Доступ до цих ресурсів (через вибори) і подальше освоєння давали РГВ можливості для самореалізації в якості лідерів регіонального розвитку. Звідси і переважання неконфліктних сценаріїв у апеляції до локального патріотизму, яка відбувалась переважно через формулу «реалізації потенціалу краю».

Регіональні і центральні політикуми тривалий час співіснували безконфліктно. Але, у період між місцевими виборами 2020 р. та початком повномасштабного російського вторгнення між центром та регіонами позначилась лінія напруги довкола питання про завершення децентралізації. Зокрема, дискутувалось питання про статус, повноваження інституту префектів [15].

Однак, з початком війни ці питання відійшли на другий план. А побоювання щодо можливого переходу значної частини РГВ на бік ворога не справдились. Колабораціонізм локальних еліт не мав масового характеру. А ключові РГВ регіонів, які розглядались, як ризиковані, навпаки, активно сприяють захисту країни. Такий розвиток подій має раціональне пояснення: після виборів 2020 р. РГВ фактично стали органами самоврядування. І вони не зацікавлені в тому, щоб віддавати владу загарбникам [16].

Висновки. Після початку впровадження реформи децентралізації відбулись якісні зміни в регіональних політичних середовищах. На локальному рівні сформувались регіональні групи впливу. Вони стали провідними політичними гравцями в більшості областей, районів та великих міст України. На відміну від попередньої практики регіональних еліт, РГВ не ставлять перед собою безальтернативну стратегічну мету виходу на

національний рівень. Вони зосереджують основні зусилля на отриманні влади в регіонах активності.

Вибори до органів місцевого самоврядування 2015 та 2020 рр. дозволили РГВ отримати владу на місцях. Діяльність РГВ веде до політизації локальних ідентичностей. Ця політизація у період до початку російської агресії носила, в цілому, конструктивний характер. Поява локальних партій, формування образів майбутнього регіонів, популяризація місцевого патріотизму не вели до збільшення конфліктного потенціалу ні у «вертикальному» вимірі (між регіонами і центром), ні у горизонтальному (між різними регіонами). Позиція РГВ стала одним з факторів стійкості України перед російською агресією.

Фактором ризику з точки зору гуманітарної і політичної безпеки країни є потенційні суперечності між регіонами і центром щодо завершення реформи децентралізації. Після відновлення політичного процесу в Україні слід очікувати дискусій, у першу чергу, щодо статусу та повноважень інституту префектури. В ході цих дискусій можливе загострення «вертикальних» суперечностей. Ще один фактор ризику – спроби використати політизацію локальних ідентичностей зовнішніми силами в деяких прикордонних регіонах.

Разом з тим, політизація локальних ідентичностей має і позитивний потенціал: активізація політичного життя в регіонах, зростання громадської активності є значним ресурсом прискорення відновлення країни, її модернізації за європейським зразком.

Досвід опору зовнішній агресії сприятиме зниженню конфліктного потенціалу між центром і регіонами. Але ключове значення матиме питання про завершення реформи децентралізації, характер та зміст конституційних змін. Негативний сценарій розвитку подій включає подальшу політизацію локальних ідентичностей у конфліктних параметрах. Позитивний –

передбачає використання енергії локальних політикумів для досягнення швидких результатів у відбудові, реформуванні та розвитку України.

Література

1. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 01.01.2021 року. Міністерство юстиції. URL: <https://minjust.gov.ua/m/4561> (дата звернення: 14.03.2023).
2. Ворчакова І.Є. Регіональна політична еліта: принципи структуризації та можливості лобювання інтересів. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2014. № 1132. Вип. 27. С. 82-87.
3. Головата Н. Місцеві вибори: аналіз тенденцій та завдання на майбутнє. Громадський простір. 29 листопада 2020. URL: <https://www.prostir.ua/?news=mistsevi-vybory-analiz-tendantsij-ta-zavdannya-na-majbutnje> (дата звернення: 14.03.2023).
4. Децентралізація влади. Як зберегти успішність в умовах нових викликів? Аналітична доповідь. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2018. 20 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-01/PP-Decentralization-ready-474fa.pdf?__cf_chl_tk=PWAC.ADXsRHGY64ptoNnnFb3Kv_NiJ1bgBvu67hN.i8-1677398536-0-gaNycGzNCvs (дата звернення: 14.03.2023).
5. Кармазіна М., Бевз Т., Ротар Н. Регіональні політичні режими в Україні: підстави формування, специфіка функціонування, особливості трансформації. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 248 с.
6. Кармазіна М. Регіональні політичні партії в Україні (1991 – початок 2018 рр.). Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. Вип. 1 (93). С. 3–54.

7. Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній за рубіжній соціологічній думці. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2010. №1. С. 107-124.
8. Котенко Я.В., Ткачук А.Ф. Локальна ідентичність і об'єднані територіальні громади (видання друге, виправлене та доповнене). К.: ТОВ «Видавництво «ЮСТОН», 2018. 56 с.
9. Кудря І.Г. Концептуальні підходи до розуміння ідентичності в інформаційному суспільстві. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Культурологія. Острог, 2010. Вип. 6. С. 116–127.
10. Нагірний В., Васильченко С., Мироненко Є., Денисенко В. Партії регіонів: у що і як грають регіональні групи впливу на полях незавершеної децентралізації. Доповідь. Київ: Український інститут майбутнього, 2021. 80 с.
11. Нагорна Л. Територіальні ідентичності в системі трансдисциплінарних регіональних досліджень. Регіональна історія України. Збірник наукових статей / Гол. ред. В. Смолій. Вип. 6. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 35-52.
12. Никоноров О. Історія розвитку сепаратизму в Донецькій області. Депо Донбас. 2015. 31 жовтня. URL: <https://dn.depo.ua/ukr/donetsk/istoriya-rozvitku-separatizmu-v-donetskiy-oblasti-28102015090000> (дата звернення: 14.03.2023).
13. Павленко І.А. Аналіз результатів виборчої кампанії до місцевих органів влади 25 жовтня 2020 р. Аналітична доповідь. Національний інститут стратегічних досліджень. 2020. 4 грудня. URL: <https://niss.gov.ua/publikacii/analitichni-dopovidi/analiz-rezultativ-vivorchoi-kampanii-do-miscevikh-organiv-vladi-25> (дата звернення: 14.03.2023).

14. Показники національно-громадянської української ідентичності. Київський міжнародний інститут соціології. 16 серпня 2022. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1> (дата звернення: 14.03.2023).
15. Префекти. Загальна інформація. Децентралізація. URL: <https://decentralization.gov.ua/prefect> (дата звернення: 14.03.2023).
16. Путін не має шансів підірвати Україну зсередини — Ганущак. Громадське радіо. 2022. 13 квітня. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/viyna-informatsiynuu-marafon/putin-ne-maie-shansiv-pidirvaty-ukrainu-zseredyny-hanushchak> (дата звернення: 14.03.2023).
17. Регіональні політичні еліти в Україні: аналіз літератури з проблеми та характеристика емпіричної бази для вивчення феномену (кінець 1991–2018 рр.) / за ред. М.С. Кармазіної. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2019. 264 с.
18. Рибалка С.В. Особливості формування і функціонування регіональних політичних еліт в сучасній Україні. Грані. 2015. № 8. С. 47–52.
19. Рибалка С.В. Політичні еліти регіонів: підходи до теоретичної ідентифікації. Грані. 2012. № 9. С. 95-98.
20. Рубчак М. Сутність і типологія ідентичності територіальної громади. Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. 2021. №3. С. 71-77.
21. Суслов М. Локальна ідентичність як пріоритетний напрям у стратегічному плануванні розвитку територіальних громад. Науковий вісник: державне управління. 2021. №2 (8). С. 133-151.
22. Ткачук А. Ф., Наталенко Н. В. Місцева ідентичність. Для територіальних громад і не тільки. К.: ТОВ «Видавництво «ЮСТОН», 2020. 97 с.
23. Яремчук В.Д. Регіональні політичні режими в Україні: Львівщина (1990– 2017 рр.). К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 112 с.

References

1. Vidomosti shchodo zareiestrovanykh u vstanovlenomu zakonom poriadku politychnykh partii stanom na 01.01.2021 roku. Ministerstvo yustytzii. URL: <https://minjust.gov.ua/m/4561> (date of application: 14.03.2023).
2. Vorchakova I.Ie. Rehionalna politychna elita: pryntsyipy strukturyzatsii ta mozhlyvosti lobiiuvannia interesiv. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. 2014. № 1132. Vyp. 27. S. 82-87.
3. Holovata N. Mistsevi vybory: analiz tendentsii ta zavdannia na maibutnie. Hromadskyi prostir. 29 lystopada 2020. URL: <https://www.prostir.ua/?news=mistsevi-vybory-analiz-tendentsij-ta-zavdannya-na-majbutnje> (date of application: 14.03.2023).
4. Detsentralizatsiia vlady. Yak zberehty uspishnist v umovakh novykh vyklykiv? Analitychna dopovid. Kyiv: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen, 2018. 20 s. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-01/PP-Decentralization-ready-474fa.pdf?__cf_chl_tk=PWAC.ADXsRHGY64ptoNnnFb3Kv_NiJ1bgBvu67hN.i8-1677398536-0-gaNycGzNCvs (date of application: 14.03.2023).
5. Karmazina M., Bevz T., Rotar N. Rehionalni politychni rezhymy v Ukraini: pidstavy formuvannia, spetsyfika funktsionuvannia, osoblyvosti transformatsii. K.: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2018. 248 s.
6. Karmazina M. Rehionalni politychni partii v Ukraini (1991 – pochatok 2018 rr.). Naukovi zapysky IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. 2018. Vyp. 1 (93). S. 3–54.
7. Korzhov H. Terytorialni identychnosti: kontseptualni interpretatsii v suchasni za rubizhnii sotsiolohichnii dumtsi. Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh. 2010. №1. S. 107-124.
8. Kotenko Ya.V., Tkachuk A.F. Lokalna identychnist i obiednani terytorialni hromady (vydannia druhe, vypravlene ta dopovnene). K.: TOV «Vydavnytstvo «IuSTON», 2018. 56 s.

9. Kudria I.H. Kontseptualni pidkhody do rozuminnia identychnosti v informatsiinomu suspilstvi. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii: Kulturolohiia. Ostroh, 2010. Vyp. 6. S. 116–127.
10. Nahirnyi V., Vasylichenko S., Myronenko Ye., Denysenko V. Partii rehioniv: u shcho i yak hraiut rehionalni hrupy vplyvu na poliakh nezavershenoi detsentralizatsii. Dopovid. Kyiv: Ukrainskyi instytut maibutnoho, 2021. 80 s.
11. Nahorna L. Terytorialni identychnosti v systemi transdystsyplinarykh rehionalnykh doslidzhen. Rehionalna istoriia Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei / Hol. red. V. Smolii. Vyp. 6. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2012. S. 35-52.
12. Nykonorov O. Isteriia rozvytku separatyizmu v Donetskii oblasti. Depo Donbas. 2015. 31 zhovtnia. URL: <https://dn.depo.ua/ukr/donetsk/istoriya-rozvitku-separatizmu-v-donetskiy-oblasti-28102015090000> (date of application: 14.03.2023).
13. Pavlenko I.A. Analiz rezultativ vyborchoi kampanii do mistsevykh orhaniv vlady 25 zhovtnia 2020 r. Analitychna dopovid. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. 2020. 4 hrudnia. URL: <https://niss.gov.ua/publikacii/analitichni-dopovidi/analiz-rezultativ-viborchoi-kampanii-do-miscevikh-organiv-vladi-25> (date of application: 14.03.2023).
14. Pokaznyky natsionalno-hromadianskoi ukrainskoi identychnosti. Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiologii. 16 serpnia 2022. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1> (date of application: 14.03.2023).
15. Prefekty. Zahalna informatsiia. Detsentralizatsiia. URL: <https://decentralization.gov.ua/prefect> (date of application: 14.03.2023).

16. Putin ne maie shansiv pidirvaty Ukrainu zseredyny — Hanushchak. Hromadske radio. 2022. 13 kvitnia. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/viyna-informatsiynny-marafon/putin-ne-maie-shansiv-pidirvaty-ukrainu-zseredyny-hanushchak> (date of application: 14.03.2023).
17. Rehionalni politychni elity v Ukraini: analiz literatury z problemy ta kharakterystyka empiychnoi bazy dlia vyvchennia fenomenu (kinets 1991–2018 rr.) / za red. M.S. Karmazinoi. Kyiv : IPIEND im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy, 2019. 264 s.
18. Rybalka S.V. Osoblyvosti formuvannia i funktsionuvannia rehionalnykh politychnykh elit v suchasni Ukraini. Hrani. 2015. № 8. S. 47–52.
19. Rybalka S.V. Politychni elity rehioniv: pidkhody do teoretychnoi identyfikatsii. Hrani. 2012. № 9. S. 95-98.
20. Rubchak M. Sutnist i typolohiia identychnosti terytorialnoi hromady. Dniprovskyi naukovyi chasopys publiclnoho upravlinnia, psykholohii, prava. 2021. №3. S. 71-77.
21. Suslov M. Lokalna identychnist yak priorytetnyi napriam u stratehichnomu planuvanni rozvytku terytorialnykh hromad. Naukovyi visnyk: derzhavne upravlinnia. 2021. №2 (8). S. 133-151.
22. Tkachuk A. F., Natalenko N. V. Mistseva identychnist. Dlia terytorialnykh hromad i ne tilky. K.: TOV «Vydavnytstvo «IuSTON», 2020. 97 s.
23. Iaremchuk V.D. Rehionalni politychni rezhymy v Ukraini: Lvivshchyna (1990– 2017 rr.). K.: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2018. 112 s.